

О.Є. Музичко

ОДЕСЬКИЙ ОСЕРЕДОК АРХЕОЛОГІЧНОЇ ПЕДАГОГІКИ НАПРИКІНЦІ XIX — 20-х РОКАХ XX ст.

У статті систематизовано дані про викладання археології в Одесі наприкінці XIX — 20-х роках XX століття. Висвітлюються особливості викладання цієї дисципліни впродовж вказаного періоду.

Ключові слова: археологічна педагогіка, вища школа, Одеса.

Загальна схема історії польової археології в одному з найбільших культурних центрів України — Одесі вже накреслена низкою істориків [Синицын, 1960; Тункина, 2002; Охотников, 2010]. Здебільшого вони зосередили увагу на Одеському товаристві історії та старожитностей. Несистематизованою і фрагментарною виглядає історіографічна картина викладання археології у вищій школі Одеси. Виділенню археологічної педагогіки в окремий об'єкт дослідження перешкодила об'єктивна історична обставина: довгий час археологія не була інституційована у ВНЗ в окрему кафедру, чи хоча б виділена в спеціальний чи лекційний курс. Історик В. Чесноков наголошує, що попри неодноразові ініціативи, «вопрос об археологической кафедре вошел в противоречие с утвердившимся в университетской практике критерием: кафедра должна иметь четко определенный и фундаментальный предмет науки. Предмет же археологии, как показали суждения о нем на съездах археологов, определялся в научных кругах, в том числе и университетских, слишком противоречиво. К тому же не был найден водораздел между русской и классической археологией, а объединение в пределах одной кафедры этих предметов породило бы ее синтетичность, что в университетской практике не приветствовалось» [Чесноков, 1996, с. 11—12].

© О.Є. МУЗИЧКО, 2012

«Латентне» становище археології у вищій школі чимось нагадує стан українознавства, «розсіяне» у курсах і спецкурсах передусім на кафедрі російської історії, але в даному разі суто з політико-ідеологічних мотивів.

Метою цієї статті є висвітлення процесу формування археологічної педагогіки в історичній вищій освіті в Одесі наприкінці XIX—20-х роках XX ст. Використано широкий комплекс архівних (передусім з фондів Державного архіву Одеської області, далі — ДАОО) та опублікованих джерел, здебільшого актових.

Становлення археологічної педагогіки в Одесі слід пов'язати з Рішельєвським ліцеєм. Ліцеїсти мали можливість вчитися у таких викладачів як М. Мурзакевич, В. Юргевич, П. Брун, П. Беккер — тогочасних провідних археологів краю. Після відкриття у 1865 р. на базі ліцею Новоросійського університету (НУ), В. Юргевич та П. Брун продовжили викладання у цьому закладі. Коло навчальних закладів вищого типу розширилося із заснуванням у 1906 році Одеських вищих жіночих курсів, де лекційні та спеціальні курси загалом дублювали університетські. Певною мірою до цих закладів можна віднести Одеський народний університет, що виник у 1917 році, позаяк основне ядро його найфаховіших викладачів складала університетські.

Увагу археологічним знахідкам як матеріалу для своїх лекцій приділяли професори кафедри теорії та історії мистецтв НУ Н. Кондаков, О. Павловський, кафедри римської словесності В. Модестов. Викладаючи найдавніший період історії Греції та Риму, видатний візантиніст, професор кафедри загальної історії Ф. Успенський посилався на дані археології, епіграфіки, порівнюючи їх з філологічними [Готалов-Готлиб, 1947].

До археологічних екскурсів у своїх лекціях вдавався професор історії християнської церкви Микола Хомич Красносельцев (1845—1898) [Алмазов, 1898]. Про важливість, яку він надавав археології у педагогічному процесі, свідчить те, що саме М. Красносельцев першим серед викладачів НУ спеціально присвятив вступну лекцію значенню археологічних досліджень [Красносельцев, 1889]. Він намагався перетворити предмет історії церкви на суто наукову дисципліну, що була б більш пов'язана зі світською історією, аніж з богослов'ям, інакше кажучи, деконфесіоналізувати історію церкви. Головним засобом такого перевтілення М. Красносельцев вважав археологічні дослідження, які до того ж дозволяли, на його думку, більше дізнатися про побут церкви.

Викладання професора спиралося на його ґрунтовні дослідження особливостей виникнення християнських храмів, давньохристиянського мистецтва за даними барельєфів та інших предметів. М. Красносельцев провів порівняльний аналіз християнського та іудейського храмового зодчества. Професор був не лише збирачем та описувачем археологічних пам'яток, він проникав у сутність археологічних даних, розглядаючи археологічні пам'ятки як виразники ідей та явищ церковного життя. Археологічні студії він поєднував з ґрунтовним вивченням церковних текстів, більшість з яких вперше були виявлені ним у церковних книгосховищах.

Важливе значення археології надавали представники кафедри руської історії О. Маркевич та І. Линниченко — неодмінні учасники археологічних з'їздів, а іноді й розкопок. В університеті І. Линниченко ніколи не читав спеціально археологічних курсів. Однак у листі до В. Хвойки у 1908 році професор згадував, що свої перші лекції з історії він зазвичай присвячував археології, розповідаючи, зокрема, про київські розкопки В. Хвойки. Час від часу він просив знаменитого археолога надіслати йому в Одесу оригінальні знахідки чи фотографії [НА ІА НАНУ, ф. 2, спр. 220, арк. 1—3]. І. Линниченко здійснював закордонні поїздки з курсистками ОВЖК з метою ознайомлення з музеями та археологічними пам'ятками Греції, Італії та Єгипту.

На семінарах у представника тієї ж кафедри Є. Трифільєва у 1910-х роках студенти іноді читали реферати на археологічні теми: «Черты языческого быта русских славян по курганным раскопкам», «Быт древних славян по археологическим данным» та ін. [Отчет, 1915, с. 139; Попова, 2007]. Збільшення уваги до сходознавства та запровадження відповідних курсів Й. Клаузенера та О. Коцейовського в НУ та ОВЖК сприяло ознайомленню студентів і курсисток з археологічними пам'ятками Сходу.

На тлі цих епізодів безумовною зіркою, фактичним засновником археологічної педагогіки в Одесі історіографічна традиція по праву вважає німецького спеціаліста, декана історико-філологічного факультету НУ та директора ОВЖК, професора кафедри класичної філології Ернста Романовича фон Штерна (1859—1924). За спогадами студента НУ Л. Когана, хоча Е. фон Штерн погано володів російською мовою, він користувався великою повагою студентів. Лекції професора про античні часи мали археологічний характер. Найважливішою педагогічною лабораторією Е. Штерна був музей Одеського товариства історії та старожитностей. Тут під його керівництвом студенти мали описувати та реконструювати археологічні артефакти, вчилися аналізувати зроблене, складати план досліджень, обговорювали свої дії з професором. М. Болтенко уклав під керівництвом Е. Штерна реєстр музею. Найталановитіших студентів він залучав до своїх численних новаторських археологічних розкопок у Тірі, Ольвії, Березані. Діалоги між Л. Коганом і Е. Штерном, описання археологічної практики під його керівництвом надають уявлення про педагогічне та наукове кредо професора. Зокрема, він наполягав, що головне в університетській освіті — «самостійна робота студентів <...> Акуратність — це повага до людей та праці <...> можна сперечатись проти думок, але не проти фактів» [Відділ рукописів Російської національної бібліотеки, ф. 1035, оп. 1, спр. 39, арк. 3—8]. Наслідком діяльності Е. Штерна було виховання видатних археологів В. Фармаковського і М. Болтенка.

Успіхи у розвитку археології наприкінці XIX ст. посилили переконання низки спеціалістів у необхідності заснування археологічних кафедр в університетах. Таку ініціативу висловила під час роботи XI археологічного з'їзду його організаторка графиня П. Уварова. Однак учасник цього з'їзду І. Линниченко відзначив аморфність предмету археології, існування кафедр антропології, географії, історії мистецтв. Перед тим як заснувати кафедру, зауважував науковець, слід підготувати всебічно освічених спеціалістів, заснувати археологічні музеї в університетах [Линниченко, 1900, с. 167].

1 грудня 1901 року професори історико-філологічного факультету вирішили, з огляду на побажання, висловлені на археологічному з'їзді, заснувати кафедру археології та музей при ній. На останній планувалося асигнувати 600 рублів [ДАОО, ф. 45, оп. 4, спр. 2550, арк. 176—178]. Проте, було реалізовано лише другу частину цієї ініціативи та й те із затримкою: у 1908 році почав функціонувати археологічний кабінет-музей при історико-філологічному факультеті, який існував до завершення існування НУ у 1920 р. Завідували музеєм І. Линниченко (до 1913 р.), Є. Трифільєв

(до 1917 р.), А. Флоровський (1917—1920 рр.). Колекція музею поповнювалася завдяки ентузіазму та зв'язкам І. Линниченко, який провів своїх колеґ із-поза меж Одеси, надсилали артефакти до музею. На заклик професора відгукнулися, зокрема, В. Хвойка та Імператорська археологічна комісія [ДАОО, ф. 153, оп. 1, спр. 229, арк. 16]. Деякі предмети І. Линниченко знайшов під час розкопок. Попри ці зусилля музей розвинувся лише у невеличку колекцію у декількох шафах. У 1909 році лише 24 предмети, у 1911 р. — 255 предметів, 103 монети [ДАОО, ф. 157, оп. 1, спр. 71, арк. 46], 1913—1915 рр. — 366 предметів та 52 книги [Отчет, 1913, с. 372—373]. Професор також намагався започаткувати бібліотеку при музеї. В роки війни та революцій поповнення колекцій припинилося.

У 1920-х роках головним центром археологічних досліджень в Одесі був Історико-археологічний музей. Елементом педагогічної роботи директора С. Дложевського було керівництво аспірантами, разом з якими він здійснював розкопки в Ольвії. Найважливішим епізодом в інституціоналізації археології як окремої навчальної дисципліни стало існування в 1921—1923 роках в Одесі Археологічного інституту. Заочно до викладацького складу інституту був обраний І. Линниченко (на той час кримчанин) як один з натхненників установи, видатний джерелознавець і археолог. Однак, це обрання так і залишилось символічним, адже професор вже ніколи не повернувся з Криму до Одеси [Державний архів при Раді міністрів АРК, ф. 538, оп. 1, спр. 82, арк. 15, 42, 43]. Засновники закладу М. Слабченко, С. Дложевський, Б. Варнеке, М. Мандес, Є. Тріфільєв дотримувалися традиційного широкого розуміння поняття археології. Тому не менш значимими в структурі викладання були археографія, архівознавство та музейництво. 42 студенти інституту слухали лекції Б. Варнеке з античної археології, Є. Тріфільєва — зі слов'яно-руської, О. Шпакова — правові старожитності¹. М. Болтенко вів практичні заняття та спецкурси з археології [Боровой, 1979; Дложевский, 1921]. Влиття інституту в якість відділення факультету профосвіти до складу Одеського інституту народної освіти (ОІНО) стало головним чинником становлення традиції викладання археології як окремої дисципліни у цьому закладі. У 1924 р. відбувся перший та єдиний випуск студентів-археологів ОІНО [Левченко, 2010, с. 124]. Серед випускників найбільші успіхи в

археології здобули В. Пора-Леонович і Г. Цомакіон. Студенти підготували такі роботи як «Екскурсійний метод щодо археологічної справи», «Екскурсійний метод у справі викладання археології», «Одеський Археологічний музей у зв'язку з історією археологічної науки північного побережжя Чорного моря» [Левченко, 2010, с. 335].

Низка викладачів ОІНО жваво цікавилася археологією на теоретичному рівні, здійснювала польові археологічні дослідження і залучала до них студентів: М. Болтенко, С. Дложевський, Є. Тріфільєв, М. Слабченко. Б. Ляпунов так характеризував покійного Є. Тріфільєва у листі до О. Шпакова 23 серпня 1925 року: «тяжела его жизнь была последнее время, особенно благодаря частым сокращениям в ИНО. А между тем, Е.П. соединял в себе качества научного исследователя и при всем том доброго, отзывчивого к нуждам молодежи человека. Жаль, что эти качества не были оценены в достаточной мере администрацией ИНО и харьковским Нар. Ком. Просв.» [Одеський історико-краєзнавчий музей, № 6702, арк. 1]. У 1923 р. Є. Тріфільєв розкопав курган кочівників неподалік Одеси. Єдиний серед викладачів ОІНО він опублікував методологічну статтю про специфіку викладання первісної історії, тісно пов'язаної з археологією [Тріфільєв, 1923].

М. Слабченко копав у Лузанівці в межах Одеси, де, як колись припускав у розмові з ним професор, була давньогрецька колонія. У 1923 р. власним коштом він організував кількадеденну подорож студентів до Ольвії. Викопані студентами амфори та теракотову вазочку віддали до археологічного музею [Заруба, 2004, с. 303].

Частиною археологічних педагогічних дисциплін в ОІНО були курси з історії первісної культури, які на єврейському відділенні читав Г. Лур'є, російському — А. Макаров, українському — М. Слабченко [Левченко, 2010, с. 364].

Отже, попри те, що археологічна педагогіка набула більш виразного статусу в Одесі лише у 1920-х роках, відповідна традиція формувалася у вищій школі міста вже наприкінці XIX ст. завдяки археологічним екскурсам у курсах з історії мистецтва, Росії, слов'ян, Сходу. Становленню археології як навчальної дисципліни сприяло існування в місті Одеського товариства історії та старожитностей з його музеєм, які були частиною творчої лабораторії деяких професорів НУ, передусім голови ОТІС Е. фон Штерна. Першим закладом, що сприяв інституціонуванню археології у навчальному процесі став археологічний музей історико-філологічного факультету НУ. Проте, археологічна педагогіка розвивалась лише як допоміжна навчальна дисципліна, ще не виокремившись у галузь.

1. «Юридические древности» — традиційне в історичній науці Російської імперії визначення напрямку археологічних і загалом історичних досліджень, спрямованих на пам'ятки права або предмети з ним пов'язані. На археологічних з'їздах цей напрямок був представлений в окремій секції з аналогічною назвою

Алмазов А.И. Профессор Н.Ф. Красносельцев. Очерк его жизни и учено-литературной деятельности / А.И. Алмазов. — Одесса, 1898. — 48 с.

Боровой С.Я. К истории создания Одесского археологического института и его археографического отделения / С.Я. Боровой // Археографический ежегодник за 1978 год. — М., 1979. — С. 96 — 101.

Відділ рукописів Російської національної бібліотеки, ф. 1035, оп. 1, спр. 39, арк. 3-8

Готалов-Готлиб А.Г. Ф.И. Успенский как профессор и научный руководитель // Византийский временник. — Т. 1. — 1947. — С. 114—126.

Державний архів Одеської області (далі ДАОО) ф. 45, оп. 4, спр. 2550, арк. 176—178.

ДАОО ф. 153, оп. 1, спр. 229, арк. 16.

ДАОО, ф. 157, оп. 1, спр. 71, арк. 46.

Державний архів при Раді міністрів АРК ф. 538, оп. 1, спр. 82, арк. 15, 42, 43.

Дложевский С. Организация археологического института в Одессе. Историческая справка / С.Дложевский // Народное просвещение. — 1921. — № 2-5. — июль—октябрь. — С. 58.

Красносельцев Н.Х. О значении археологических открытий для обработки древней церковной истории / Н.Х. Красносельцев. — Одесса, 1889. — 25 с.

Левченко В.В. Історія Одеського інституту народної освіти (1920—1930): позитивний досвід невдалого експерименту / В.В. Шевченко. — Одеса, 2010. — 428 с.

Линниченко И. Археология на XI археологическом съезде / И. Линниченко // Летопись ИФО. — Т. 8. — 1900. — С. 163—178.

Михайло Слабченко в епістолярній та мемуарній спадщині (1882—1952) / упоряд. Заруба В.— Дніпропетровськ, 2004. — 348 с.

Науковий архів Інституту археології Національної академії наук України, ф. 2, спр. 220, арк. 1—3.

Одеський історико-краєзнавчий музей, № 6702, арк. 1.

Отчет о состоянии и деятельности Новороссийского университета за 1910 год. — Одесса, 1911.

Отчет о состоянии и деятельности Новороссийского университета за 1912 год. — Одесса, 1913.

Отчет о состоянии и деятельности Новороссийского университета за за 1915 год. — Одесса, 1916.

Охотников С.Б. Археология в Одессе. 185 лет Одесскому археологическому музею / С.Б. Охотников. — Одесса, 2010. — 160 с.

Попова Т.М. Из истории Новороссийского университета: Е.П. Трифилев. К 140-летию со дня рождения (биоисториографический контур) / Т.М. Попова //

Проблемы славяноведения. — Вып. 9. — Брянск, 2007. — С. 42—62.

Синицын М.С. Развитие археологии в Одессе / М.С. Синицын // Записки Одесского археологического общества. — 1960. — Т. I (34). — С. 7—14.

Трифільєв Є.П. Спроба активно-трудоваї проробки історії первісної культури в Одеському ІНО / Є.П. Трифільєв // Шлях освіти. — 1923. — № 7-8. — С. 166—172.

Тункина И.В. Русская наука о классических древностях юга России (XVIII—XIX в.) / И.В. Тункина. — М., 2002. — 675 с.

Чесноков В.И. Пути формирования и характерные черты системы университетского исторического образования в дореволюционной России / В.И. Чесноков // Российские университеты в XVIII—XX вв. — Воронеж, 1996. — С. 3—29.

А. Му з ы ч к о

ОДЕССКИЙ ЦЕНТР
АРХЕОЛОГИЧЕСКОЙ ПЕДАГОГИКИ
В КОНЦЕ XIX — 20-х ГОДАХ XX в.

В этой статье систематизировано данные о преподавании археологии в Одессе в конце XIX — 20-х годах XX века. Отмечено, что несмотря на отсутствие до 1920-х годов археологии в названии кафедр или учебных дисциплин, некоторые профессора уделяли внимание преподаванию археологии в контексте истории античности Европы и Востока. В 1920-е годы преподавание археологии было формализовано.

O. M u z y c h k o

ODESA AS CENTER OF
ARCHAEOLOGICAL PEDAGOGICS
AT THE END OF XIX — 20th OF XX c.

Paper systematizes information about archaeological studies in Odessa in the end of XIX — in 20th of XX century. Due to the fact that universities and departments did not notated themselves as archaeological untill 1920, some professors payed attention to teaching of archaeology in the context of ancient history of Western Europe, East, history of Eastern Europe. In 1920th teaching of archaeology was formalized.